

מורד ומעלה

(עם הסיפור „השנים הטובות“)

א

הגדרתו או תיאורו של סדר־הדורות על דרך ירידה אחרי ירידה, אינם בחזקת חידוש לא בתחום האמונות והדעות ולא בתחום השירה והספרות. ואין צורך להפליג עד לדברי־השירה הקדומים על קו־המורד הברור שלהם: אֵלים שסופם חצאי־אלים שסופם גיבורים שסופם בשר־ודם; דיה אימרה חריפה, כדרך שנשתגרה בפי עמנו, בשינוי־מעט של דפוס־מקורה, הלא היא האימרה: אם הראשונים כמלאכים אנו כבני־אדם, ואם הראשונים כבני־אדם אנו כחמורים. כי היא נוטלת לו לקו־המורד: אילים, גיבורים, אנשים ומחדדתו ביותר: מלאכים, בני־אדם, חמורים, וכנודע, יש דור, שקו־המורד מתבטל לו, ויש דור שקו־המורד מתבלט לו, הכל לפי תפיסתו במהלכם של דורות ועמידתו שלו בתוכם. אם נעמיד את שתי השלישיות הקדומות על מסגרת קרובה ומצויה — סב, אב, נכד — וננסה לבדוק את קו־מסלולם על פי כיווננו, אם כלפי מעלה אם כלפי מטה, כשחומר־הבדיקה הוא השתקפותה של השלישייה בספרותנו בדורות אחרונים, נתעורר עד־מהרה על ההבדל המכריע שבין סיפורי ההשכלה ובין סיפורים שלאחריה, שהסיפורים הראשונים, המסתפקים ברגיל בתיאורם של שני דורות, האב והבן, רואים את כוחו של הבן יפה מכוחו של האב, והסיפורים האחרונים, המרחיבים ברגיל את התיאור כדי שלושה ואפילו ארבעה דורות, איפכא. ודוגמה בולטת סיפור „השנים הטובות“ שלפנינו.

סיפור זה, אף שמחברו מספרו בחינת בדידי־הוה־עובדא, אין גרעינו חידוש, שכן תיאורם של שלושה דורות — סב, אב, נכד — באופן שכל שזיקנתו מרובה יותר, כוחו מרובה יותר, הוא מוטיב בסיפורי־העמים, ושלד־סיפורנו עשוי כדרך סיפור קטן ונודע של טולסטוי, שקיצורו אפשר לו קיצור מרובה ממנו, שכן עיקרו של הסיפור עד כדי אניקדוטה הגיע, ונביא נוסחה שנדפסה יידיש: „איש־כרך בא לכפר ודיבר עם חוואי זקן, שסיפר לו כי הוא בן שבעים וארבע. אתה נראה צעיר מאד לפי שנותיך — העיר איש־העיר — ובן כמה היה אביך במותו? הה, אבי לא מת — השיב החוואי — הוא יושב שם על הגדר וקורא עתון באזני סבי“ (לאך א ביסל, די שטימע,

מכסיקו, 28 ביוני 1941). קל לראות, כיצד גילגולו של הסיפור לתוך הלצה קיפח יסודו, שהרי מתוכה אין אנו שומעים, כי הסב יפה כוחו מכוח־האָב והאב יפה כוחו מכוח־הבן, שכן האניקדוטה מסתפקת בעצם־קיומם המופלא של שלושה דורות, שהצעיר שבהם גדש בארבע שנים את סאת ימי־שנותינו. אם, אמנם, הקיום המופלא הזה הוא עובדה מקוימת ומצויה, הוא ענין לגופו, ומי שיודע לספר מעשה־ממש ולא מעשה־אגדה על פגישה כזאת אפשר שישמיענו צלילים אחרים, כגון הצייר לודוויג ריכטר בזכרונות־חיו: „כאשר ביקשתי על גדת לאַגו־מאג'ורי ספן, שיביאני לאיים הבורומיים, פנה אלי פתאום איש זקן, שקבץ נדבות בשביל אביו. תמהתי, כי הקבצן לא היה צעיר כלל אלא, כפי דבריו, בן שבעים וחמש. הוא הוליכני כמה פסיעות לאורך החוף, שבו ישב אביו בתוך סירה. הוא היה בן מאה ושלוש. חמה של צהריים קפחה על גולגלתו הקרחת; וכפופה, כחידלת־רגש, ישבה פה דמות־האדם הזקנה, כגודם של פגרא־אילן; מראה המעורר חמלה עד־היסוד” („לעבענסערנינערונגען איינעס דויטשען מאַלערס“, ליפסיא, עמ' 291).

אולם כדי לעמוד על ייחודו של סיפור „השנים הטובות“ דין לראותו לאור סיפורים של מספרי העברים בדור אחרון, שנזקקו למוטיב הזה ולגיבושו. והרי לפנינו שתיים דוגמאות.

ב

דוגמה ראשונה סיפורו של מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, ששמו מעיד על ענינו: „ארבעה דורות“ (מהדורת סיפוריו הגדולה, עם עובד, עמ' קע"ח) וענינו קו־המורד של ארבעת הדורות האלה. האב הזקן, נתן, איש דל־בשר וקטן־קומה נוהג ברוב־עניוּת, נותן כל זמנו ומעשיו לעבודת־השם, ברוב קפדנות וחומרה הוא נלחם בטבעו ויצרו, תפילתו בסערה ולימודו בגעש, מרבה בתעניות להסיר את נפתול־לבו, והוא כמי שניצב מזויין כנגד עצמו. „הוא היה מעונה כל ימיו על עבירות שלא עשה, אבל יכול היה לעשותם“. רבו רואה בו גילגול נשמת חוטא ופושע, ונמצאת מלחמתו כמלחמה בנפשו וכנגדה, או כדברי המספר: „הוא מיסר את ירבעם שבו בתהילות דוד“. דומה־לו ושונה־ממנו היא בתו, גבירת העיר שרה־ריבה־חנה, הנוהגת ביתה בעושר, אדונית על שלוש חנויות גדולות, נותנת לבניה כל צרכם באפס חדוה בלבה, כעוסה על הבריות ומתפללת ברוב בכייה, יראה את השם ומצוותיו יראת־מות, מחמירה בקלה וחמורה, ועיקר חומרתה במלחמתה בחמץ, הוא „החמץ, שינקה מאבקו כל ימות השנה, שנדבק בה ובעיניה ובפניה החיוורים — [היה] לה פתאום כאויב העומד ואורב לה“. דומה־לה ושונה־ממנה הוא בנה, מנשה־אברהם, ששוב אין בו יראת־שמים, שניטלה

בכוח השפעתו של מלמד ליטאי, והוא מקל בתפילה ועושה דילוגי-דילוגים ואינו חרד על המצוות, אך כמותו כאמו אינו אוהב את הבריות וכל מעייניו — עסקו. „וטבע משונה היה לו למנשה, פעם בשנה היה קם בבוקר משנתו ובלבו כמו סער משתער, לו היה הדבר כמו קירות-החדר שוחקים לו, כמו החלון מעקם פניו, ואוי למי שניסה להקניטו אז, כי אז היה יכול להרוג אותו. לא יצא ביום ההוא לחנות, כי ירא מפני פגע רע“. דומה-לו ושונה-ממנו הוא בנו ראוב'לי מזיק, שהוא נער פוחז ורע-מעללים, משתמט מתלמודו בחדר ומתרעה עם ילדי-אכרים ומשתעשע עם כלביהם וסוסייהם; בן סורר-ומורה הוא, גורם היזיקות וחובל בחבריו, גונב מסחורת אביו, ובבואו על ענשו יאיים בהצתת הבית או בשמד, וסופו מקיים שני איומיו כאחד. ועתה, בסיומו של קו-המורד, יאמר המספר: „אם הקורא ירצה, הרי זה כל סיפור המעשה שלי, ואם לא ירצה — אין זה מעשה כי אם תיאור ורשימת ארבעה דורות. אלהי הנשמות נותן לכל ברייה את רוחה ואת צביונה. הבחירה ביד האדם להיטיב ולהרע. והדם הוא הנפש ומעז לא ייצא מתוק“.

אם נבדוק יפה בקו-המורד, נראה את הדורות מתנוודים בין גזירה ובחירה, שגזירתם יצרם הרע הטבוע בהם ובחירתם לאסור אותו או להתירו. האב-הזקן רואה את יצרו הרע מרוקם בקרבו והוא נלחם בו בפנימו, והמלחמה של שני הצדדים נעשית בנפש אחת של אדם אחד; בתו, שנחלה יצרו הרע, שוב אינה רואה אותו מרוקם בקרבה אלא אורב לה מחוצה לה, ומתוך שמלחמתה כנגד עצמה עשויה כמלחמה כנגד אויב מחוצה לה (והסמל הבולט, החמץ הדבק בפניה ובעיניה) — היא מלחמה רפויה משל אביה; בנה, שנחל יצרה הרע, שוב אינו נלחם בו אלא מסיח אותו, מתוך שהוא משקע כל כוחו בעסקיו, אלא שהוא מניח לו ליצרו שעה מסויימת שישתולל לו כאוותו, אם כי בתוך הסגר. ומתוך שמלחמתו כנגד עצמו שוב אינה כמלחמה ממש ומתוך שאויבו נראה לו מחוצה לחוצו (הסמל שוב אינו החמץ הדבק בפנים ובעינים, אלא קירות-החדר השוחקים, החלון המעקם פניו) — היא מלחמה רפויה משל אמו; בנו שוב אין לפניו אלא שטר-שחרור גמור ליצר הרע, הבא על מלוא-סיפוקו. קו-המורד הוא קו הבחירה הפוחתת והולכת עד שהיא נבוסה כליל, וקו הגזירה המוסיפה והולכת עד שהיא נוצחת כליל.

דוגמה אחרונה סיפורו של י. ל. פרץ, שגם שמו מעיד על ענינו: „פוחת והולך“ (מהדורת דביר, חסידות, ספר ראשון, עמ' קט"ז) וענינו קו-המורד של שלושה דורות, המניח פתח להעמידו על ארבעה דורות. פתיחתו בת-קול של פולמוס שבין המספר, יוחנן המלמד, ובין תלמידו, איציקל, המשבח

את דורו, על שום שמלאכתו נעשית על ידי מכוונות ומנגנאות, בכוח הקיטור והחשמל; ומלמדו מודה בשכלול־הכוח ומכחיש בשכלול־הרוח, ולשם הוכחת־דעתו בא אותו סיפור־הדורות. תחילה הרב ר' זושלי, שישב יובל־שנים על כסא הרבנות בזאמושטש, גדול בתורה ומתוך שנסמך עליה היתה סומכתו שלא היה ירא מפני גבירים, תקיפים ומוכסים, כשם שלא היה ירא מקדמונים מחמירים, שדרכו היה לקיים כוח ההיתר עדיף. עצם־החשש, שמא יכעס הרב, הוא שכבש את יצרם הרע של ראש־הקהל והמוכסים ומלווי־בריבית ופלגות־המתגודדים. אולם יראה אחת היתה בו והיא היראה מפני החמץ בפסח ובו כילה כל חומריו והחמרתו. שונא־בצע, לא היה נועל ביתו, ושלא להכשיל את מי שיצרו עלול להתגבר עליו, היה בצאתו מפקיר רכושו, ובשובו זוכה מן ההפקר. דומה־לו ושונה־ממנו הוא בנו, הגביר ר' יחיאל, שנשא בת־עשירים וכל ימיו התפרנס מפירות־הנדוניה, ישב על התורה ועל העבודה, והירבה במתן הצדקה ושקד ביותר לקיים מידה שנחל מאביו, שלא להלבין פני אדם, ומעשה שמצא בביתו עני הגון שגנב מנורה, העמיד עצמו מתנכר לקנינו וסיבב את פני־הדברים באופן, שראה אותה מנורה כמשכון, שהביא אותו עני, ונתן לו כנגדה הלוואה כדי צרכו ולמעלה ממנו. דומה־לו ושונה־ממנו הוא בנו, הנגיד ר' יוסף, ששוב מצטמצם כסבו בפת דלה ושוב אינו מסתפק כאביו בפרנסה על נדוניה אלא עושה בבית־חרושת לסבון ומעייניו בו, ואף הוא כביכול שוקד על אותה מידה שנחל מסבו ומאביו — בית־חרושתו קבוע בו מעבר צר, שהפועלים נבדקים בו לגניבה בבואם ובצאתם, ובדיקת הכל, אף שאין הכל חשודים, על פי הכלל: שלא לבייש. אם נבדוק יפה בקו־המורד, נראה את הדורות מתנוודדים מבחינת דיבוקם ברכושם — הסב, המסתפק במועט, מפקיר רכושו, שלא להביא זולתו לידי גניבה; הבן, ששוב אינו מסתפק במועט, שוב אינו מפקיר רכושו ומביא זולתו לידי גניבה ומתחכם לטשטשה; הנכד, המשופע בקנינים, אינו מפקיר רכושו, אבל גם אינו מביא לידי גניבה — הכל חשובים כגנבים בעיניו. קו־המורד פירושו קו שמירת כבוד־הבריות הפוחתת והולכת עד שהיא נבוסה כליל, וקו אהבת־הקנינים המוסיפה והולכת עד שהיא נוצחת כליל.

ג

על רקע שני קו־המורד, הקו האחד שעיקרו היחס שבין האדם ובין נפשו, כעדות ליחס שבין אדם לקונו, והקו האחר שעיקרו היחס שבין אדם לקנינו, כעדות ליחס שבין אדם לחברו, בולטים השוני והייחוד של הסיפור „השנים הטובות” — כאן לפנינו שלושה, אם תמצא לומר ארבעה דורות, שאינם שונים בעצם־מהותם, שכולם שתולים בירושלים, כמציאות וכסמל,

כולם נטועים ביראת־השם ובאהבת־התורה וקיומה, אולם הם שונים בחיות־
מהותם, והשוני מתגלם בגילוי כוחם כפשוטו: אביו של מי שהמספר
התארח אצלו נגלה לפנינו זקן שקולו צלול ונאה, ואילו אביו שנכנס לפני
סיום ברכת־המזון הגדרתו מפורטה יותר: „זריז בהליכתו וקומתו זקופה ופניו
כפני בחור וזקן שחור מקיף את פניו — והוא קל ברגליו עד שנראה כאילו
אנפילאותיו רצות אחריו ואינן יכולות להגיעו“. כדי להעמידנו על ההבדל
של דרגת־החיות מתאר לנו המספר קומת הדורות: „בנו של הזקן מקצתו
מזדקף מקצתו יושב ואותו זקן קם קימה שיש בה הידור — —“. הבדל־חיות
זה מתבלט ביותר בתיאור שוני־האכילה של שלושת הדורות, ששניים אחרונים
סועדים סולת ושותים יין משובח ואותו זקן אוכל פת קיבר ושותה מים, והזקן
עצמו מבאר שוני התפריט וטעמו: „משל לחולה שמאכילים אותו מיני גמאים
שאינן לו הנאה מהם, אוכל הוא מזה ומתאוה לזה נפשו ריקה ופניו מוריקים,
אבל אדם בריא אוכל לחם ושותה מים ונהנה ושמח, נפשו מלאה ופניו
צהובים ויותר שהגוף בריא הוא מואס בתפנוקים ובוחר במאכלים הפשוטים“.
אולם שיא ההבלט של הבדל דרגת־החיות נראה עם כניסתו של אבי־אביו של
הזקן: „זקנו מגודל ופאותיו סדורות לו תלתלים ועיניו כשתי יונים ופניו
מאירים כשערי מזרח וחיוך אינו פוסק מפיו ותארו כתואר המלך ומלבשויו
פשוטים כמנהג פשוטי העם“. ועתה מתאר לפנינו המספר את קימת ארבעת
הדורות, דור דור וקימתו: „הזקן קם קימה שיש בה הידור, מה שאין כן בנו
שמקצתו מזדקף מקצתו יושב, שלא היה יכול לעמוד על רגליו הרבה. הסבא
נזדקף כנחש והרכין ראשו בנחת, מה שאין כן בנו שראשו מונח על כתפיו
אחרי אכילתו ואינו שולט בו כשירצה“. תיאור אכילתו של זקן־הזקן מראה,
כי מצויה פשטות מלפנים לפשטות, ותוספת חשובה לתיאורו של זקן־הזקן
הוא במה שלא שמענו קודם עשייתם של המארח ואביו ואבי־אביו, אולם עתה
אנו שומעים עשייתו של זקן־הזקן: „בדרך הליכתי הגעתי למקום אחד למטה
מירושלים וראיתי אדם חורש בשדה. אמרתי ידע אני שהוא עושה משום
ישוב הארץ אלך ואעשה עמו. ולא יום בלבד אלא כל יום ויום אחרוש עמו
ואעדור עמו ואנכש עמו עד שתוציא הארץ לחם ואוכל משלי כתינוק
המתגדל על שדי אמו“.

אם נבדוק יפה בקו־המורד, נראה את הדורות לא מבחינת יחסו של
האדם בינו לבין קונו ולא מבחינת יחסו של האדם בינו לבין חברו, שכל
ארבעת הדורות נראים כאן נאמנים בזה ובוזה, אלא מבחינת יחסו של האדם
בינו ובין יסוד־הבריאה, טבעה ומקור־חיותה, ושוני היחס כשוני מידת
הפשטות, שאותו זקן רחוק ממנה, אביו קרוב אליה ואבי־אביו דבוק בה.
שלא כברדיצ'בסקי ופרץ בונה עגנון את קו־המורד כקו־מעלה — ראשונה

נראה את הרפוי, לאחריו את החזק ממנו ולאחרונה את החזק משניהם, ובתוספת־עיון יתגלה, כי סדר הדורות, החשוב כשלעצמו, חבוי מאחוריו סדר זיקה אחר — כל שהוא זקן יותר הוא צעיר יותר, משום שהוא קרוב יותר למקור החיים; ובדקדוק־עיון לא נוכל להתעלם מסברה, כי אף שאנו נטועים ועומדים בחללה של ירושלים ואוירתה מפנים לחומה, הרינו נושמים אוירה של דגניה, וזקן־הזקן, המונה את שנות־חיינו מיום שעלה לירושלים, והחורש, בימי זקנתו, את אדמתה ועבודתו היא תחייתו, עד שזקן־הזקנים הוא כתינוק־התינוקות, מזכיר בבירור דמותו של א. ד. גורדון, ולא בכדי נשמע בפי זקן־הזקן, בקיצור מפליא, את עיקר תורתו על האדם והטבע.

כי זקן־הזקן פירושו ראשית, מקור, אפשרות־שיבה וכורח־שיבה אליהם, אנו למדים מכלל תפיסתו של ש"י עגנון את קו־המורד של סדר־הדורות, וניתן להביא כמה וכמה ראיות, ונסתפק בשתיים.

ד

ראייה אחת מה שהוא מספר משמו של חסיד, והביאו גרשום שלום בספרו האנגלי על תולדות זרמיהמיסטורין (עמ' 349): כשהבעל־שם־טוב ביקש לפעול ישועות היה הולך למקום ביער, והעלה בו אש ושיקע עצמו במחשבות קדושות ובדביקות־תפילה ומיד ירדו חסדים ממרום, ופעל ישועות ונפלאות; ואילו תלמידו המגיד ממזיריטש הלך גם הוא לאותו מקום ביער ואמר: אין בידי להעלות אש, אבל יש בידי להתפלל, ואמנם בכוח־התפילה פעל מה שפעל; ואילו תלמידו ר' משה לייב מסאסוב הלך אל היער ואמר: אין בידי להעלות אש, אף אין בידי לכוון את כוונת־התפילה, אבל יודע אני את המקום ביער, ודיי בכך לפעול ישועות ונחמות; ואילו ר' ישראל מריזשין ישב על כסא־הזהב שלו ואמר: אין בידי להעלות את האש, אין בידי להתפלל תפילה בכוונה, איני יודע את המקום ביער, אבל יש בידי לספר את הסיפור, איך היו הדברים.

ראייה אחרת מה שהוא מספר משמו שלו עצמו — יעקב פאט מביא, בתיאור שיחתו עם המספר („צוקונפט“, 1958, גל' 12), דבריו אלה: „כשסבי הוצרך להדליק מקטרתו, היו הכל סביביו מזדרזים ומושיטים לו אש. כשאבי רצה להדליק ציגרה שלו, היו גם מושיטים אש. כשאני צריך להדליק את הציגריטה שלי, חייבני לבקש אש בין מיודעים, ואני משיגה בדוחק“.

קו־המורד במשל־הקודש (כוח־האש, כוח־התפילה, כוח־הידיעה, כוח־הסיפור), מקביל לו קו־מורד גרוטסקי במשל־החול (הזקן — מקטורת, הבן — ציגרה, הנכד — ציגריטה), והצד השווה היא האש שתחילתה מרובה וסופה מועט. אולם מה שנאמר במשל־הקודש ניתן לומר במשל־החול; שכן אותו

חסיד סיים דבריו לאמור: וראה זה פלא, סיפוריו של ר' ישראל מריזשין השפיעו כהשפעותיהם של הצדיקים הקודמים. מדברי־סיום אלה אנו למדים, שכוחו של הסיפור להחזיר מקור־המורד לקור־מעלה — למן הידיעה דרך התפילה עד להעלאת־האש. סיפורו של מספרנו יפה להשיבנו מן הציגריטה של הנכד המוצא לה אש בדוחק, דרך הציגרה של אביו שנמצאה לה אש בנקל, אל המקטורת של סבו שכל סביביו כאש לזהטת. הוא כוחו של הסיפור העושה אחרית כראשית.

[כ' חשון תשי"ט]